

Баястанова А.Ж.

ТАТААЛ ЭТИШТИН ТҮГӨЙЛӨРҮН БАЙЛАНЫШТЫРУУЧУ  
ТИЛДИК КАРАЖАТТАР

Баястанова А.Ж.

ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА, СВЯЗЫВАЮЩИЕ СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫЕ  
ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Bayastanova A.Zh.

LINGUISTIC MEANS OF LINKING COMPLEX SENTENCES

УДК:371-89.2

*In the article the methods and models of components of compound verbs have been considered. Also, the role and place in word formation of gerund forms, which connect compound verbs, and formed with their help grammatical and lexical meanings of compound verbs have been given in this article.*

Кыргыз тилиндеги татаал этиштер эки этиштин кошулушу аркылуу жасалат. Этиштердин бири-бири менен айкалышып, өз ара байланышы тилдеги белгилүү бир мыйзамдар, тилдин грамматикалык тутумунда калыптанган мыйзамдар аркылуу ишке ашат. Ал мыйзамдар байыртадан бери эле биздин оозеки жана жазма кебибизде калыптанып келе жатат.

Кыргыз тилинде чакчылдын -ып, -а, -е (-й), -ганы, мүчөлөрү этиштин өзгөчө бир формасы болгон чакчыл этиштерди уюштуруулары белгилүү. Ушул негизги кызматы менен бирге, алар толук маанилүү эки этиштен түзүлгөн татаал этиштердин жана негизги этишке жардамчы этиштин айкашып айтылышы аркылуу уюшулган татаал этиштердин түгөйлөрүн бири – бири менен байланыштыруучу милдетти дагы аткарат. Мындай көрүнүш кыргыз тилинин грамматикаларында [4,146-147;1,107-109; 7,325-330.] бирдей көз караш менен айтылып келет. Мисалы:

-ып мүчөсү аркылуу: көрүп бер, жазып ал, берип кет;

-а, -е мүчөлөрү аркылуу; ала кет, бере кел, айта бар;

-й мүчөсү аркылуу: карай тур, жандай жүр, байкай отур;

-ганы мүчөсү аркылуу: окуганы жүрөт, айтканы турат.

Бул татаал этиштердин биринчи түгөйү, жогоруда айтылгандай, чакчылдын -ып формасы менен (көр/үп бер), -а, -е(-й) формасы менен (ал/а кет, кара/й тур) жана -ганы формасы аркылуу (оку/ганы жүрөт) экинчи түгөйү менен байланышкан. Эгерде биринчи, негизги түгөйүнүн аягындагы чакчыл мүчөнү алып таштасак, анда түгөйлөрү бири-бири менен байланышпай, ал татаал этиштин структурасы бузулуп, маанилери түшүнүксүз болуп калар эле (көр... бер, жаз... ал, бер... кет, ал... кел, байка... отур).

“Татаал этиштердин биринчи, экинчи компоненти тең этиш сөздөн болгондо, ал компоненттер бири-бири менен -ып, -а, -е(-й), -ганы чакчыл формаларынын жардамы менен гана байланыша алат. Биринчи компонентине чакчыл формалар жалганып, андан кийин жардамчы этиштердин кошулушу менен татаал этиштердин уюшулушу байыркы орхон-енисей эстеликтеринин тили үчүн да мүнөздүү болгон. Ошондуктан, татаал этиштер туш келди эле каалаган учурда түзүлө бербейт, анын түзүлүшүндө белгилүү бир мыйзам ченемдүүлүктөр бар.

Бардык жардамчы этиштер каалаган негизги этиш менен кошулуп келип эле татаал этишти уюштура бербейт. Анткени ар бир негизги этиш белгилүү бир кыймылды көрсөтөт жана ал кыймылды жардамчы этиштердин белгилүү бир тобу гана мүнөздөй алат, негизги этишке ар түрдүү кошумча маани берүүчү бардык эле жардамчы этиштердин мааниси туура келе бербейт.

Ар бир формадан кийин анын өзүнө тиешелүү гана жардамчы этиштери кошулуп айтылышы керек,” – деп жазат белгилүү окумуштуу Аскар Турсунов [7,33-34.].

Бул аныктаманы башка түрк тилдериндеги окумуштуулар дагы колдойт жана андан ары тереңдете улантышат. Бул тууралуу казак окумуштуусу Б.Касымова мындайча пикирин билдирет: “Татаал этиш мурдатан бери калыптанган мыйзам боюнча жасалат. Ал белгилүү модель боюнча түзүлгөн. Азыркы түрк тилдеринде колдонулуп жүргөн модель: этиш+чакчыл мүчө +этиш” – деп жазат [ 5, 100-б.] Чындыгында, түрк тилдеринин грамматикасын изилдеген окумуштуулардын пикирине таянсак, татаал этиштер бардык түрк тилдеринде бирдей, стандарттуу түзүлгөн.

Салыштырып көрсөк:

1) Кумык тилиндеги -ып чакчыл формасы аркылуу жасалган татаал этиштер:

ал - ып къара      яз -ып къара  
гел -ип къара      сат -ып къара  
-а, -е(-й) формасы аркылуу:

Яз -а тур      юру -й тура

Айт -а гоър      ишле -й башла ж.б. [ 3, 133-144.].

2) Казак тилинде дагы негизги этишке чакчылдын -ып, -а, -е(-й) формалары жалганат.

-ып формасы аркылуу:

алып кетті алып кайтты  
көріп берді кіріп шықты

-а, -е(-й) формалары аркылуу

жүгіре женелді  
біліне бастады [ 5, 8-17.].

Өзбек тили боюнча:

-а'й жана -(и)б чакчыл формалары аркылуу байланышат:

-(и)б формасы аркылуу:

ез – иб алмак  
син – иб қолди  
көрин – иб қолди

-а/й формасы аркылуу:

туш - а бер сөзла - й бермок  
көр - а бериб уқи - й билмак [6,267-298.].

3) Каракалпак тили боюнча:

-а/-е/-й + жардамчы түгөй / татаал этишти

-ып/-ип/-п + жардамчы түгөй / жаратат

-ып/-ип/-п формалары боюнча:

тисте-п джатыр кел-ип қьал  
бат-ып қьал сыз-ып тасла

-а/-е/-й формалары боюнча:

согы – а джаздым  
билдир – е кер  
уйухъла – й джаздым  
кел — е гер. [ 2, 367-387.].

Демек, мисалдардан көрүнүп тургандай, түрк тилдүү элдердин грамматикаларында этиштердин бири-бири менен байланышы туруктуу грамматикалык жолдор аркылуу ишке ашкан.

Татаал этиштердин “этиш + чакчыл мүчө + жардамчы түгөй” модели кыргыз тилинде дагы башка түрк тылдеринен айырмаланбайт. Бул маселе боюнча кыргыз илимпоздорунун ичинде дээрлик бирдей пикир жаралган [ 4, 147; 1,107; 7, 325-342.].

Чакчылдын мүчөлөрү эки түгөйдү байланыштыруучу гана кызмат аткарбастан, татаал этиштин семантикасына дагы өз үлүшүн кошо алат. Чакчыл формаларынын байланыштыруучу ролу анын өзүнүн өздүк мааниси, кызматы менен түшүндүрүлөт, себеби ал кыймыл-аракеттин белгисин мүнөздөйт. Бирдей эле түгөйлөрдү ар түрдүү чакчыл формалар байланыштырып келишине жараша ал конструкциялар ар кандай кошумча маанилерге ээ болуп калат.

Айрым учурларда жөнөкөй этиштик сөз айкашынын модели татаал этиштердин өөрчүшүнө өбөлгө түзгөн учурлар дагы жок эмес. Мисалга алсак:

Каткырып күлдү – Каткырып жиберди  
Ачууланып сүйлөдү – Ачууланып кетти  
Айтканы отурду – Айтып отурду.

Ошондой эле, татаал этиштин бирдей эле түгөйлөрүнө ар кандай чакчыл формаларды уласак,

ар башка маанидеги татаал этиштерди алабыз. Мисалы:

Айтып салдым – кыймыл – аракеттин толук аяктап бүткөндүгүн жайынча гана көрсөттү;

Айта салдым – кыймыл-аракеттин тездик менен ишке ашкандыгын көрсөттү;

Көрүп жүрдүк – окуянын, аракеттин дайыма болгондугун билдирет.

Көрө жүрдүк – окуянын же аракеттин маал-маалы менен кайталанып, кез-кезде болгонун билдирет.

Бул татаал этиштерде түгөйлөрүнүн бирдей экендигине карабастан, берген маанилери жагынан белгилүү бир өлчөмдө айырмаланып турат. Татаал этиштин тутумундагы негизги түгөй анын семантикасындагы чечүүчү ролду ойногону менен, жардамчы түгөйдүн мааниси, аларды байланыштыруучу чакчыл формалардын мааниси дагы ар түрдүү маанилерди берүүдө чоң салмакка ээ деп айтууга болот. Ошондуктан, татаал этиштерди түзүүдө негизги түгөй, жардамчы түгөй жана чакчыл формалар бир конструкцияга биригип, бир маанини берет да, тилдин сөздүк составын байыттышат.

Чакчыл формалардын татаал этиштердин түгөйлөрүн байланыштырууга катышуусу бирдей эмес. Айрымдары өнүмдүү болуп, тилибиздеги татаал этиштерди түзүүдө активдүү роль ойносо, айрымдары азыраак колдонулуп, ал эми айрымдары сейрек кездешет. Буга жараша чакчыл мүчөлөрдү өнүмдүү жана аз өнүмдүү деп бөлүп карасак болот.

Алсак, -ып мүчөсү кыргыз тилинде татаал этиштерди уюштурууда өтө өнүмдүү. Ал бардык жардамчы түгөйлөр менен, ар кандай чак категорияларында кездешет. Бул мүчө аркылуу жасалган татаал этиштер тилибизде жүздөп саналат. Ал тилибиздин фонетикалык өзгөчөлүгүнө жараша түрдүү вариантка ээ. Алар: -ып, -ип, -уп, -үп жана -п.

Ал эми -а,-е,(-й) формалары татаал этиштерди уюштурууда салыштырмалуу анча өнүмдүү эмес, -ып мүчөсүнө караганда азыраак колдонулат.

Тилибиздин фонетикалык өзгөчөлүгүнө жараша -а, -е, -о, -ө варианттарына ээ.

-ганы мүчөсү татаал этиштин түгөйлөрүн байланыштыруу да өтө аз колдонулат. Ошондуктан аны өнүмсүз деп атасак болот. Бул мүчө тилибиздин фонетикалык өзгөчөлүгүнө жараша -ганы, -гени, -гону, -гөнү, -каны, -кени, -кону, -көнү варианттарына ээ.

Кыргыз тили гана эмес, бүтүндөй түрк тилдеринде чакчыл формалардын татаал этишти уюштурууда, ошондой эле анын маанисин, кыймыл-аракеттин өтүш өзгөчөлүгүн, грамматикалык түзүлүшүнүн калыптануусунда чоң үлүшү бар экенин көрдүк. Татаал этиштин түгөйлөрү чакчыл формалары жок бири- бири менен грамматикалык жактан дагы, логикалык жактан дагы, семантикалык жактан дагы байланыша албайт. Негизгитүгөй + чакчыл форма + жардамчы түгөй конструкциясы – бул грамматикалык туруктуу көрүнүш.

**Адабияттар:**

1. Абдувалиев И. Кыргыз тили. Кыргыз тилинин морфологиясы боюнча лекциялар курсу [Текст] / И.Абдувалиев. - Бишкек, 2003. – 214-б.
2. Баскаков Н. Каракалпакский язык. Фонетика и Морфология [Текст] / Н.Баскаков. - М.,1952. – 543-б.
3. Дмитриев Н. Грамматика кумыкского языка [Текст] / Н. Дмитриев. - М.-Л., 1960. – 205-б.
4. Исаев Д. Кыргыз тилинин грамматикасы. Фонетика жана морфология [Текст] / Д. Исаев. - Фрунзе, 1953.- 1-бөлүк. - 196б.
5. Касымова Б. Сложные глаголы в современном казахском языке [Текст]: автореферат дисс. на соискание ученой степени к.ф.н. / Б.Касымова - Алма-Ата, 1992. - 21с.
6. Кононов А. Грамматика современного узбекского литературного языка [Текст] / А. Кононов. - М.-Л., 1960. - 446 с.
7. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. - Фрунзе, 1980. – 538-б.
8. Турсунов А. Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар [Текст] / А. Турсунов. - Фрунзе, 1960. – 114-б.